

Анастасія Панфілава,
НАН РБ, Мінск

ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСПЕКТЫ ПРАБЛЕМЫ ВYZНАЧЭННЯ ФІЛАСОФСКАЙ ЛІРЫКІ

Сучасныя навуковыя веды маюць выражаны сінкрэтычны характар. Логацэнтрызм сучаснай культуры, які змяніў літаратурацэнтрызм, абумоўлівае арыентацыю гуманітарных навук на сціранне междысцыплінарных межаў, пераадоленне інстытуалізацыі гуманітарных ведаў. Мовацэнтрызм выступае яднаючым фактарам разнастайных абласцей гуманітарыстыкі. У сучасных даследаваннях адзначаюцца ўзаемадзеянні літаратуразнаўства з лінгвістыкай, культуралогіяй, сіміётыкай, сацыялогіяй, філасофіяй. Асобнай манаграфіяй у 2014 годзе выйшла праца доктара філалагічных навук, прафесара М.А. Тычыны “Філасофія літаратуры”, прысвечаная выяўленню філасофскага зместу праблем літаратурнай тэорыі, тэарэтыка-канцэптуальнаму асэнсаванню сучаснай літаратурна-мастацкай сітуацыі і выяўленню глыбінных тэндэнцый і інавацыйных стратэгий.

У сучасных літаратуразнаўчых даследаваннях, прысвечаных філасофскім аспектам беларускай літаратуры, адсутнічае адназначнае вызначэнне паняцця філасофская лірыка, якое часта замяняецца іншымі: інтэлектуальная лірыка, паэзія думкі, медытатыўная лірыка, метафізічная лірыка, духоўна-ірацыянальная лірыка, паэзія спасціжэння, роздумная лірыка. Складанасць у вызначэнні тэрміна шмат у чым абумоўлена неаднароднасцю эмпірычнага матэрыялу, што выклікае патрэбу ў яго ўмоўнай каталагізацыі. Праблема вызначэння змястоўных і фармальных межаў філасофскай лірыкі мае выхад на праблему тэорыі жанру, на выпрацоўку аптымальнай метадалагічнай стратэгіі.

Пра неадэкватнасць разумення асобных тэарэтыка-літаратурных тэрмінаў (такіх як “метада”, “напрамак”, “від”, “жанр” і інш.) рознымі даследчыкамі мастацкай літаратуры пісаў В.П. Рагойша [11], Я.А. Градніцкі [5].

У залежнасці ад метадалагічнай устаноўкі даследчыка і ўзроўня навуковай абстракцыі адрозніваецца вызначэнне структурнай прыналежнасці твора, а само паняцце філасофская лірыка напаўняецца розным зместам. У сучасных даследаваннях вылучаюцца тры падыходы да вывучэння філасофскай лірыкі: рэцэптыўны, тыпалагічны і гістарычны.

Рэцэптыўны падыход у вызначэнні тэрміна філасофская лірыка прадстаўлены канцэпцыяй прасторавага разумення жанру,

распрацаванай І. У. Козлікам у манаграфіі “Тэарэтычнае вывучэнне філасофскай лірыкі і актуальныя праблемы сучаснага літаратуразнаўства” (2011). Пад філасофскім лірычным творам разумеецца верш, у якім для адэкватнага ўспрыняцця рэцэпіентам і аналізу патрабуецца свядомае рэканструяванне жанравай прасторы, аднароднай па родаваму паходжанню і вектару тэматызацыі. Так, філасофская лірыка з моманту з’яўлення літаратуры рэалізоўвалася як лірыка рэлігійна-філасофская, маральна-філасофская, любоўна-філасофская, пейзажна-філасофская і інш. Структурастваральным фактарам аднесенасці да філасофскай лірыкі выступае тэма, а не прадмет.

У межах тыпалагічнага падыходу за структурастваральны крытэрыі філасофскай лірыкі прымаецца прадмет мастацкага выяўлення, у якасці якога выступаюць родавыя, сутнасныя асаблівасці свядомасці чалавека. Філасофская лірыка разглядаецца як структурны варыянт лірыкі, прадмету выяўлення надаецца большае значэнне, чым тэме. Сярод прадстаўнікоў – Г. Паспелаў, Р. Співак.

Гістарычны падыход прадстаўлены працамі расійскіх літаратуразнаўцаў В.М. Жырмунскага, Л.Я. Гінзбург, Я.А. Маймін, а таксама значным корпусам прац, у якіх разглядалася дадзеная праблема, беларускіх літаратуразнаўцаў. Структурастваральным фактарам аднесенасці да філасофскай лірыкі выступае тэма.

У беларускім літаратуразнаўстве адной з першых прац, прысвечаных беларускай філасофскай паэзіі, з’яўляецца манаграфія Л.Я. Гараніна “Філасофскія пошукі ў беларускай літаратуры” (1984). Даследчык вылучае тры ўзроўні разумення “філасофскае” ў літаратуразнаўстве. Першы, “маральна-этычны ўзровень філасофскай праблематыкі ў літаратуры найбольш шырокі і шматзначны па сваім змесце. На гэтым узроўні праяўляецца “схаваная ў творы думка (мастака, героя) пра чалавека і свет” (тут і далей пераклад аўтара) [6, с. 44]. Змест тэрміна “філасофскі” на гэтым узроўні мае ацэначны характар: так часта характарызуюць у літаратурнай крытыцы глыбокія і ёмістыя па сваім мастацкім змесце творы. Трэба адзначыць, што на такім узроўні разумення адбываецца падмена паняцця “філасофскі” паняццем “высокамастацкі”, але факт прыналежнасці твора да філасофскай лірыкі не з’яўляецца паказчыкам яго ідэйнай сталасці ці высокага мастацкага майстэрства. На другім узроўні разумення мастацкі твор разглядаецца на прадмет увасаблення светапоглядных і філасофскіх устаноў пісьменніка, аналізуецца пераважна ідэйная складаючая твора. Як адзначае Л.Я. Гаранін, такое разуменне паняцця “філасофская літаратура” належыць эстэтыцы і тэорыі літаратуры. Аднак даследаванне толькі філасофска-эстэтычных поглядаў пісьменніка належыць да гісторыка-літаратурных задач, а не да тэорыі

літаратуры, бо сувязь філасофскіх поглядаў з іх мастацкім увасабленнем апасродкаваная. Расійскі літаратуразнавец У.В. Агеносаў у сувязі з гэтым адзначаў: “Вобразна-мастацкая сістэма Чарнышэўскага і Дастаеўскага была нашмат філасафічнай за іх навукова-тэарэтычныя погляды. Іншымі словамі, абагульненне і пазнанне ў мастацтве не разрываюць сувязі з мастацкім вобразам” [1, с. 5]. Уплыў пэўнай філасофскай сістэмы характэрны для кожнага мастацкага твора ў розныя эпохі і таму не можа выступаць маркіруючым фактарам прыналежнасці да канкрэтнага літаратурнага жанра. Трэці ўзровень разумення Л.Я. Гаранін звязвае з “вылучэннем філасофскай праблематыкі (канцэпцый, ідэй, жыццёвых прынцыпаў і прынцыпаў мастацкага пазнання) у самастойную сферу мысленчай дзейнасці, з ператварэннем яе ў спецыфічны аб’ект мастацкага мыслення” [6, с. 14]. Крытэрыем аднесенасці твора да філасофскай лірыкі выступае дамінанта філасофскага канцэпта ў прадметна-стылявой структуры твора. Філасофскае разглядаецца ў адзінстве зместу і мастацкай формы. Такі падыход пры аналізе твораў выкарыстоўваецца ў шматлікіх даследаваннях беларускай паэзіі. Аднак паняцце філасофскай праблематыкі даследчыкі вельмі часта пашыраюць да ўсёй сферы духоўнай дзейнасці, уключаючы маральнай, рэлігійнай, сацыяльнай і інш. Такім чынам адбываецца падмена філасофскага інтэлектуальным і прадмет паняцця “філасофскае” аказваецца няпэўным, размытым, таму акцэнт пераносіцца з прадметнага на тэматычны бок.

Я.А. Гарадніцкі ў манаграфіі “Думка і вобраз. Праблема інтэлектуалізму ў сучаснай беларускай лірыцы” (1986) прапаноўвае разглядаць паняцці “філасофская лірыка” і “паэзія думкі” як два бакі аднаго літаратурнага працэсу інтэлектуалізацыі лірыкі. Паняцце “паэзія думкі” шырокае, і ўключае ў сябе і “філасофскую лірыку” ў тым ліку, разам з тым філасофскі светапогляд паэта можа вызначаць творчасць паэта ў цэлым [4, с. 9]. Трэба адзначыць, што тэрмін “паэзія думкі” ўвёў А.С. Пушкін, калі характарызаваў паэзію Я.А. Баратынскага. Паэзія пачуцця проціпастаўлялася паэзіі думкі, якая тлумачыла сутнасць з’яў, мысліла, у якой прадметам мастацкага даследавання становіцца сама думка. Баратынскі лічыў гэтыя ўласцівасці неад’емным складнікам сапраўднай паэзіі ўвогуле, прызначэнне якой у вытлумачэнні незямных, вышэйшых ісцін. Пад філасофскай лірыкай Я.А. Гарадніцкі разумее “тыя вершы, у якіх мастацкая думка паэта асвятляе тыя або іншыя спецыфічныя быццёвыя пытанні: жыццё і смерць, вечнасць, час, дабро і зло, прыгажосць, адносіны чалавека да прыроды” [4, с. 10]. Паняцце філасофскага прадстаўлена вельмі шырока, таму даследчык вымушаны казаць аб сціранні граняў паміж філасофскай лірыкай і

іншымі жанрамі паэзіі, аб узбагачэнні іх філасофскім гучаннем, новым адценнем праблематыкі. Падмена філасофскага інтэлектуальным адбываецца, на нашу думку, з-за падмены прадметнага ідэйна-тэматычным.

І.У. Козлік размяжоўвае паняцці філасафізму і філасофскай лірыкі. Пад першым разумеецца атрыбут, прыкмета паэтычнага свету і лірычнай сістэмы канкрэтнага аўтара. У гэтым значэнні ён можа суіснаваць з іншымі прыкметамі: сімвалізм, панегірызм, дыдактызм і інш. Такі філасафізм, як і блізкасць паэта да пэўных філасофскіх вучэнняў не абавязкова ўзрасце да ўзроўню філасофскай лірыкі. Паняцце “філасофская лірыка” належыць да канцэптуальна-тэрміналагічных намінантаў, што азначаюць асобны літаратурна-мастацкі феномен з мэтай яго размежавання з іншымі літаратурна-мастацкімі з’явамі [10, с. 36].

В.П. Рагойша ў літаратуразнаўчым даведніку “Паэтычны слоўнік” (2004) разглядае лірычны жанр перш за ўсё як тып мастацкай формы і ў залежнасці ад канкрэтнага зместу вылучае жанравыя разнавіднасці. Так, у межах артыкула “Лірыка” філасофская лірыка вылучаецца ў асобную разнавіднасць на падставе зместу, як самастойны жанры ў асобным артыкуле разглядаецца медытатыўная лірыка. Паводле даведніка, медытацыя – жанр філасофскай лірыкі, у якім перадаецца глыбокі роздум паэта аб некаторых важных праблемах (жыццё і смерць, дружба і каханне, чалавек і прырода і г.д.); пачынальнікамі жанру лічацца М. Багдановіч, Я. Купала [12, с. 477]. Тая ж дэфініцыя прадстаўлена і ў расійскім “Паэтычным слоўніку” А. Квяткоўскага, прадстаўнікамі жанру названы К. Бацюшкаў, Я. Баратынскі, А. Пушкін, М. Лермантаў, Ф. Цютчаў, А. Блок, Г. Ахматава, М. Забалоцкі і інш. [9, с. 152]. А.С. Івашчанка ў манаграфіі “Паэтыка Алеся Разанава: між медытацыяй і рацыяй” на матэрыяле творчасці А. Разанава прапаноўвае размежаваць паняцці “медытатыўны верш” і “верш-развага (роздум)” на падставе “дыяметральнай адрознасці тэкстастваральных падыходаў – медытатыўнага (заснаванага на інтуітыўнасці і назіральнасці) і разумова-рацыяналістычнага (скіраванага да фармулявання і раскрыцця пэўных ідэй, канцэптаў, усталявання прычынна-выніковых сувязей паміж прадметамі і з’явамі рэчаіснасці і г.д.)” [8, с. 112].

Як жанравая разнавіднасць медытатыўнай лірыкі ў літаратуразнаўчым даведніку В.П. Рагойшы разглядаецца навуковая паэзія, аб’ектам якой з’яўляюцца навуковыя тэорыі, адкрыцці, гіпотэзы на падставе таго, што вершаванай мовай карысталіся ў філасофскіх і іншых трактатах. У якасці прыкладаў навуковай паэзіі названы асобныя творы М. Танка, А. Куляшова, А. Русецкага, С. Дзяргая. Асобна трэба адзначыць, што тэрмін навуковая паэзія быў

уведзены французскім паэтам Рэне Гілем. Згодна з яго тэорыяй, выкладзенай у працы “Трактат пра слова” (1887), паэтычная творчасць павінна быць вышэйшым актам думкі, паэзія, як і навука, праяўляе думку, але не ў адцягненай схеме, а ў жывым вобразе. Разуменню паэзіі як выпадковага выражэння асабістых уражанняў і інтымных перажыванняў, як схаластычнай распрацоўкі ўстаноўленых тэм супрацьпастаўляецца іншы ідэал мастацкай творчасці, паводле якога паэзія павінна мысліць, адказваць на пытанні сучаснасці, пашыраць кола тэм праз знаёмства з сучаснымі навуковымі тэорыямі светабудовы.

У сучасных даследаваннях адзначаецца схільнасць адносіць структурнае ўвасабленне філасофскай тэндэнцыі да катэгорыі стыля. У.В. Гніламёдаў у кнізе “Ад даўніны да сучаснасці” вылучае ў асобную філасофска-аналітычную мастацка-стылёвую плынь паэзію, якая “характарызуецца інтэлектуалізацыяй эмоцый, перавагай абстрактных мадэляў у стварэнні вобраза рэчаіснасці, змештавай ускладненасцю, тэрміналагізацыяй тропаў, ланцуговай асацыятыўнасцю, верлібрызацыяй, шырокім выкарыстаннем умоўных форм мастацкага абагульнення, дэфармацыяй хранатопу мастацкай рэальнасці” [7, с. 151]. Той жа пазіцыі прытрымліваюцца ў сваіх працах даследчыкі А.В. Браздзіхіна [2], А.І. Бельскі [3]. Характэрнай прыкметай мастацка-літаратурнай плыні з’яўляецца яе храналагічная абмежаванасць, наяўнасць знешніх арганізацыйных форм, да якіх адносяцца літаратурныя маніфесты, аб’яднанні, часопісы, выдавецтвы. Так, рамантычная плынь сфарміравала рамантычны метада мастацкага адлюстравання рэчаіснасці. Суадносіць ахарактарызаваную вышэй У.В. Гніламёдавым мастацкую структуру з какрэтным гістарычным перыядам і вызначаць яе як стылявую не ўяўляецца магчымым, гэтаксама як нельга казаць пра стыль філасофскай драмы ўвогуле, але можна казаць пра стылявую плынь філасофскай драмы 1970-х гадоў.

Аналітычны агляд асноўных падыходаў да разгляду мастацкай структуры філасофскай лірыкі дае падставы казаць пра яе ўніверсальнасць і сінкрэтычны характар. У выніку разгляду асноўных палажэнняў па гэтым пытанні ў навукавай літаратуры можна вывесці шэраг характэрных асаблівасцей філасофскай паэзіі:

- надгістарычны, жанравы (метажанравы) характар мастацкай структуры;
- дамінаванне філасофскай тэмы ў цесных узаемаадносінах з філасофскай ідэяй;
- мастацкая структура філасофскай лірыкі характарызуецца суб’ектнай арганізацыяй;

– часава-прасторавая арганізацыя мае тэндэнцыю да пашырэння; мастацкая прастора пашыраецца да маштабаў сусвету, светабудовы, час пашыраецца да катэгорыі вечнасці праз біблейскія, міфалагічныя рэмінісцэнцыі і інш. або праз адмаўленне ад любой маркіроўкі часу;

– рытмічная раскаванасць, тэдэнцыя да верлібрызацы;
– зашыфраванасць вобразаў, тэрміналагізацыя тропаў;
– актыўнае выкарыстанне метаду інтэлектуалізму;
– імкненне да абагульненых форм выражэння аўтарскай свядомасці, мадыфікацыя ці фармальная адсутнасць лірычнага героя;
– структурастваральным фактарам аднесенасці да філасофскай лірыкі выступае прадмет – родавыя, сутнасныя асаблівасці свядомасці і паводзінаў чалавека як сацыяльнай істоты.

Сучасны стан беларускага літаратуразнаўства вымагае інтэнсіўнай распрацоўкі тэарэтыка-літаратурных праблем, найперш, у межах філасофскай лірыкі. Даследаванне яе жанрава-стылявой, тэматычнай палітры прадстаўлена ў працах замежных і айчынных навукоўцаў, а шматлікія дыскусіі вакол тэрміналагічна-паняццйнай азначанасці вымагаюць далейшых літаратуразнаўчых разваг.

Літаратура

1. Агеносов, В. В. Генезис философского романа / В. В. Агеносов. – М. : Прометей, 1986. – 135 с.
2. Браздзіхіна, А. В. Зместава-фармальныя пошукі сучаснай беларускай лірыкі. Курс лекцый па спецкурсе / А. В. Браздзіхіна. – Гомель : УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2006. – 204 с.
3. Бельскі, А. Сучасная літаратура Беларусі / А. Бельскі. – Мінск : Аверсэв, 2000. – 127 с.
4. Гарадніцкі, Я. А. Думка і вобраз: Праблема інтэлектуалізму ў сучаснай беларускай лірыцы / Я. А. Гарадніцкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 120 с.
5. Гарадніцкі, А. Я. Філасофская лірыка // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. / А. Я. Гарадніцкі. – Мінск : БелСЭ, 1987. – Т. 5. – 402 с.
6. Гаранин, Л. Я. Философские искания в белорусской литературе / Л. Я. Гаранин. – Мінск : Наука и техника, 1984.
7. Гніламёдаў, У. В. Ад даўніны да сучаснасці / У. В. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 2001. – 246 с.
8. Івашчанка, А. С. Паэтыка Алеся Разанава: між медытацыяй і рацыяй: манаграфія / А. С. Івашчанка. – Мінск : БНТУ, 2008. – 144 с.
9. Квятковский, А. П. Поэтический словарь / А. П. Квятковский – М. : Сов. Энцикл., 1966. – 376 с.
10. Козлик, И. В. Теоретическое изучение философской лирики и актуальные проблемы современного литературоведения: автореф. монографии / И. В. Козлик. – Ивано-Франковск : Полискан, 2009. – 39 с.

11. Рагойша, В. П. Уводзіны ў літаратуразнаўства: у 2 ч.: вучэб. дапам. / В. П. Рагойша, М. П. Кенька, Т. А. Марозава; пад рэд. В. П. Рагойшы. – Мінск : БДУ, 2011. – Ч. 1: Літаратуразнаўства як навука. Эстэтыка літаратуры. Паэтыка. – 246 с.
12. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – 3-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мінск : Бел. навука, 2004. – 576 с.